

ALGUNS APUNTS SOBRE LA CONDICIÓN DE LA DONA EN LA PREMSA DEL REGNAT DE CARLES III

Ma. Dolors Bosch i Carrera

1. Misoginisme i feminisme en la realitat i en la premsa

Els estudis fets sobre la condició femenina per la premsa durant el segle XVIII evidencien la cristal·lització d'una mentalitat predominantment feminista —tal i com ha apuntat des de fa anys Sarrailh—, a la qual s'uneix una pervivència de residus misògins altament significatius.

Tal misoginisme enfonjava llurs arrels en Aristòtil. El 1772, el *Diario Curioso* de Barcelona recordava —igual que l'Estagirita—, que la dona era una imperfecció de la natura, engendrada solament per la seva mancança i destinada a perpetuar la raça humana. Recentment, havien donat suport a la superioritat de l'home sobre la dona el pare Malebranche i els cartesians.

El 1726, el pare Feijoo feia, per contra, la primera defensa espanyola del talent de les dones (*Teatro Crítico Universal*, Disc. XVI, T I) i provava de manera exhaustiva i amb argumentacions històriques i racionals la igualtat essencial de l'home i de la dona, evitant —amb bona dosi de prudència— caure en l'extrem contrari de signe descaradament feminista; extrem en el qual, segons sembla, es trobaven els jesuïtes editors de les *Memòries de Trè-*

voux, que consideraven, fins i tot, superior la dona més que l'home.

La inacabable llista de dones il·lustres permetia Feijoo concloure:

«... Conozca la mujer su dignidad (...) sepa que no hay ventaja alguna de parte de nuestro sexo (...) Firmemente creo que este error es causa de mancharse con adulterios numerosos tálamos (...) que una vez casada la mujer es abatida y menospreciada por el marido que se cree superior (...) (mientras) el cortejo la alaba y la adula... y si cae ¿quién puede negar que su propio marido la despeña?».¹

A despit d'aquesta eruditíssima defensa —en la qual més o menys tàcitament s'inspiraren els millors escrits feministes de tota la centúria— el misoginisme es mantingué viu en la premsa.

En el pla literari, la misogínia que s'adverteix en les pàgines dels diaris la difonen principalment alguns dels diaris de Nipho, en particular *El Caxón de Sastre* (1760-61) i *El Bufón de la Corte*, alguns articles de *El Pensador* (1762-67), el *Escritor sin título* (1763) i *El Censor* (1781-87). Aquesta darrera publicació és la més misògina, més original i més consistent de l'època. D'un total de catorze articles dedicats a la dona, *El Censor*, un dels diaris més radicals i il·lustrats del segle, en dedica onze exclusivament a satiritzar i ironitzar els vicis de les *señoras mujeres*, bàsicament la ociositat i la frivolitat.

Crítica *El Censor* «*las viejas que se creen jóvenes*»; censura la ridícula adhesió a la moda i encapçala un dels discursos planyent «*la vida del marido darán por conservar la de una perra*».² Empra manifestacions literàries de clàssics, feridores i plenes de menyspreu: «*gastar año tras año en adornarse y maquinar es costumbre de todas las mujeres*», de Terenci.³

1. *Teatro Crítico Universal*, Disc. 16, t 1. *Diario Curioso*, 282 (16-III-73).

2. *El Censor*, XXXI, pàg. 309-319, I.

3. *El Censor*, CXXI, pàg. 1012.

Tan sols en els tres articles que resten reclama un tractament més respectuós vers les senyores, fent que, dels seus cent seixanta-vuit discursos, un 6,5% sigui misogin enfront d'un 1,7% moderadament feminista.

A diferència de *El Censor*, el misoginisme dels periòdics de Nipho s'inspirava tant en la literatura de segles passats com en els seus propis pensaments. Així, *El Caxón de Sastre* publicava poesies misògines de Cristòfol de Castillejo i el *El Bufón de la Corte* difonia sàtires de Quevedo, Didac de Mendoza, Joan d'Almeida, Góngora, Salas Barbadillo i Solórzano. Les poques reflexions de Nipho eren, fins i tot, respectuoses i de curades formes, però d'índole clarament misògina. En el número 6 de *El Caxón*, Nipho era el primer a satiritzar —amb molta raó— allò que anys després Tarrazona anomenava el nefand «*empleo de las petimetras intrusas a damas*»; era un article en el qual la figura de la petimetra marcial semblava inspirar el discurs de *El Pensador* sobre el mateix tema. El número 3 no tenia cap dubte a considerar la dona únicament com «*agent de la felicitat de l'home*» i al final de la publicació número 5 feia una de les exposicions més radicals de tota la premsa, cosa que, sota el nostre punt de vista, el fa creditor definitiu del títol d'escriptor misogin. Les declaracions de Nipho en aquest indret poden ajudar a deixar tancades les disparitats de les opinions mantingudes entre P. Guinard i L. M. Recio al voltant de la debatuda personalitat de Francisco Mariano:

«... *La mujer fue dada por Dios al Hombre por compañera, es verdad; pero también por súbdita y debe observarse que el mismo término que usó Dios en nuestros progenitores respecto a los animales, lo repite Adán con respecto a la mujer. Dijo (Dios que el hombre tendría jurisdicción sobre la mujer (luego) (...)) fue precepto también del soberano dueño del mundo que el hombre, como príncipe y señor dominase a la mujer*».⁴

4. *El Caxón de Sastre*, 50, pàg. 117-131.

El qualificatiu de misogin referent al pensament de Nipho es referma quan, en les seves reflexions sobre la importància de l'educació de la dona, es manifesta partidari d'una instrucció exclusivament moral, deixant de banda la conveniència d'una formació intel·lectual i cultural que la faci capaç de comparèixer més resolutiva i segura dintre dels àmbits d'influència extrafamiliars.

Nipho esbargirà aquestes opinions, no solament en *El Caxón de Sastre* entre 1760 i 1761, sinó també en el seu *Correo General de España*, aparegut deu anys més tard.⁵

Aquest misoginisme —que en els diaris del temps de *El Pensador* assolirà les cotes més altes en un escriptor eclesiàstic, Romea i Tapia, editor del *Escritor sin título*—, continua vivent fins a les acaballes del segle, i àdhuc el 1799 Domínguez Ortiz recull alguna frase del *Seminario de Málaga* que parla de la «*inalterable subordinación*» que les dones deuen als seus marits.

Quan es publica *El Censor*, el misoginisme literari desapareix de totes les publicacions, excepte del propi *El Censor* i alguna anècdota aïllada que es pot veure en *El Espíritu*.⁶ En canvi, *El Correo de Madrid* recull una anècdota succeïda dins de la Reial Societat de Sevilla que manifesta la pervivència d'un misoginisme dominant en certs sectors, fins i tot il·lustrats. Tal seria el cas del comportament dels socis de la societat econòmica sevillana, que obligaren a rectificar l'escrit d'un eclesiàstic sobre la situació en el matrimoni perquè deia que «*la dona estava obligada a obeir el marit i aquest la dona*».⁷

El darrer i definitiu símptoma de la continuïtat d'aquest esperit misogin seria l'actitud difosa pel *Memorial Literario* de Cabar-

5. *Correo General de España*, 59 (22-I-71): Reflexionà «sobre el imponderable beneficio que traería a España escuelas de mujeres para darles una idea clara de las obligaciones de su sexo».

6. *El Espíritu de los mejores diarios*, 12 (28-VII-87): «En el condado de Norkfolk un sujeto fue acusado de bigamia. Ya habían probado las dos mujeres los derechos que tenían a su ternura, cuando otra tercera compareció para el mismo objeto (...) Hombre infeliz, exclamó el juez, ¿con cuántas te querías contentar? Respondió el reo: Ah, Milord! Con una sola que hubiese hallado buena».

7. *Ciegos*, 2.2.4 (14-I-1989).

rús, oposant-se a l'admissió de les senyores com a sòcies de número de la de Madrid.

A despit d'aquestes pervivències, el misoginisme és una actitud en retrocés al llarg del regnat de Carles III. Així, si en temps de *El Pensador* apareixen onze noms de diaris amb regustos misògins, vint anys després, en l'època de *El Censor*, tan sols *El Censor* apareix com a pròpiament tal. I, d'un total de trenta-cinc articles satírics i misògins comptabilitzats entre 1762 i 1773, en els coetanis de *El Censor* (1781-1791) solament en restaven tretze.

Resta només per advertir que el misoginisme de l'època de *El Pensador* —quan és original i excepte, tal volta, en el cas de Nipho—, amaga en si mateix els gèrmens d'un incipient feminisme, ja que el seu punt d'arrencada és la denúncia d'actituds dignes de censura, com eren: la frivolitat, l'ociositat i l'estolidesa imperants en les senyores de conveniència.

És el cas dels articles de *El Caxón de Sastre*, de *El Pensador* i del *Diario Curioso* de 1772, que ridiculitzaven la vida diària de la petimetra, que és marcial i admet seguicis.⁸

També es fan feministes les seves argumentacions quan, com en el cas de *El Pensador* i del mateix Nipho, s'apunta com a única solució eficaç del desterrament dels costums viciosos la implantació d'un millorament de l'educació femenina.

Enfront d'aquestes publicacions i articles misògins, *El Pensador* constitueix una mostra bastant intensa del despuntar d'actituds feministes, que tingueren com a màxims exponents els membres de la minoria il·lustrada —amb l'excepció de l'esmentat Cabarrús— i, per descomptat, de l'oculta minoria femenina, que, en el Madrid dels anys vuitanta, donà mostres interessants de vitalitat i desmandrejament.

En el temps de *El Pensador* foren diaris més o menys feministes:

8. *El Caxón de Sastre*, 6, pàg. 182-187. *El Pensador*, 5, pàg. 12-31; IV, pàg. 1-29; i XX, pàg. 180-195.

- El propi *El Pensador*, que va dedicar dotze dels seus vuitanta-sis discursos al tema de la dona i la seva educació (13,9%). *El Pensador* estengué la seva crítica a vicis censurables i va exposar la necessitat d'eleva el nivell cultural de les senyores de la seva classe.
- *El Noveler de los estrados y tertulias*, periòdic de Nipho, més que feminista dirigit a un públic femení, al qual divertiria setmanalment amb la publicació d'una sèrie de novel·les arran-cades dels *Contes Moreaux* de Marmontel i de Matías de los Reyes. A pesar de la declarada ortodòxia de Nipho, en aquesta ocasió el periodista aragonès no va saber veure que les obres de Marmontel —escrits de moda als anys vuitanta i d'aire pre-romàntic— havien d'ésser prohibides per la Inquisició el 1779.
- *El Hablador Juicioso*, el diari més feminista de tot el segle, obra del P. Languet, i inicialment orientat a la dona; entestat en la defensa del talent femení a semblança del P. Feijoo, dedicà els dos primers exemplars en defensa de la causa femenina. Però aviat va haver de canviar els seus continguts, convertint-se, al final, en una publicació literària a l'estil del *Belanís Literario*, com *El Noveler*, va desaparèixer després del número vuit i amb això palesa un fracàs que testimonia la insuficiència dels cercles femenins cultes, incapaçs de donar vida a una publicació periòdica de cara a la dona.
- Els dos *Diario Curioso* de Barcelona (1762-1772/73). Tarazona, comerciant resident a Catalunya i admirador de Feijoo, va publicar en el seu segon *Diario Curioso* el «*Discurso en defensa de las mujeres*» de Feijoo, i es convertí de seguida en paladí de la tasca d'estimular la dona en l'exercici de les seves facultats intel·lectuals.

En temps de *El Censor* dugueren a terme una interessant feina pro-feminista el *Memorial Literario* —que féu tot allò que pogué per difondre les actuacions de la minoria femenina activa i

es mostrà partidari de l'admissió de les senyores en la Matritense—, i *El Correo de Madrid*.

Aquesta publicació, dirigida per un prevere, Manegat, dedicà diferents espais a il·lustrar les lectores per mitjà de múltiples trets històrics de dones que havien sobresortit per llur saviesa, pel seu treball de govern, o les seves virtuts heroiques⁹ continuant la línia iniciada el 1760 per *El Caxón de Sastre*.¹⁰ *El Correo* arribà a publicar capítols sencers de les «*Mujeres ilustres*» de Plutarco.

Es també en *El Correo* on trobem algunes de les millors expressions del feminisme naixent: es tracta de dues col·laboracions que divulguen les opinions d'un francès —Sant Foi— i d'un anglès —Midleton— publicades a *El Correo* número 224, i d'una altra col·laboració —anònima— que esbossa un projecte de pla d'estudis dirigit a les nenes modern i bastant complet.¹¹ Junt amb elles, la carta breu del *Militar ingenuo* contra el misoginisme que adverteix en el discurs 99 de *El Censor* —la primera sàtira a Arnesto, atribuïda generalment a Jovellanos—, reivindica per a la dona les exigències d'una educació «*varonil*» anàlega al lloc que ha d'ocupar i capaç de convertir-les en «*secuaces de la Naturalesa y no corrompidas autómatas*».¹²

2. La importància de l'educació femenina

L'educació femenina fou objecte de freqüents reflexions, especialment en *El Pensador*. Fins a la publicació de la Llei de 1783, no es contemplava la possibilitat que les nenes que assistissin a les escoles públiques poguessin aprendre a llegir i escriure. A partir d'aquesta Llei s'exigia a les mestres aquests coneixements.

9. *Ciegos*, 294 (16-IX-89) al 298 (28-IX-89): «*Vida de las Amazonas*»; 344 (13-III-90) al 351 (7-V-90): «*Mujeres ilustres*».

10. *El Caxón de Sastre*, 3, pàg. 89, «*Acción heroica de modestia sobre el vestido que usaba Doña Isabel la Católica. Breve noticia del mérito y virtudes grandes de Doña Teresa Enríquez*»; pàg. 95, «*Ejemplo de mujeres ilustres que fueron ejemplo en el amor conyugal*». Núm. 9, pàg. 85-91.

11. *Ciegos*, 76 (11-VII-87).

12. *Ciegos*, 126 (I-87).

En la premsa, amb l'aparició de *El Pensador*, serà quasi unànim el sentir dels periodistes en ordre a l'elevació del nivell de cultura femenina. *El Pensador*, copiant l'*Spectator* —la qual cosa evidència que el problema de la incultura en les dones de l'Antic Règim no era exclusiu d'Espanya—, lamentarà que «entre mil señoras de alta esfera apenas haya alguna que haya enseñado a leer» i riurà amb sarcasme d'alguna senyora «que va preguntar si César era cristià perquè havia viscut a Roma». Tarazona, en el seu *Diario Curioso*, les esperonava dient: «Señoras mías, que las ciencias no se escribieron sólo para los hombres. Las almas no son de uno ni de otro sexo; más claro: no son las almas ni hombres ni mujeres; éstas, pueden aprender si se quieren aplicar».¹³ Moratín, en *El Poeta*, tronava contra «el aire de petimetra de quien presume de no saber ni aún la letra». La mateixa reacció té Rubín de Celis en els seus *Discursos políticos y morales*.

Aquest afany per aixecar el nivell cultural de les dones de l'època troba en el periodisme un dels esperons més matiners i més vius contra l'ociositat i la ignorància de les senyores.

De totes formes, aquest afany tingué les seves limitacions: *El Pensador* es limitava a recomanar l'aprenentatge de llengües modernes i humanitats; però assenyala explícitament que ha de dur-se a terme en el propi domicili, sobre la tarima, prohibint-les d'aquesta manera l'accés a la Universitat, i sense contemplar la utilitat de centres educatius oberts a la dona.¹⁴ Ja hem vist com Nipho, en el seu *Correo General de España*, quan reflexionava sobre la conveniència d'obrir els dits centres, tan sols admetia una formació en la virtut i en les obligacions pròpies de la condició femenina. A Cadis, l'*Academia de ociosos* es limitava a recomanar certa cultura humanística general i una major exigència en la formació religiosa. No fou fins a 1787, amb *El Correo de Madrid* i *El Corresponsal del Censor*, que apareixen els primers rudiments

13. *Diario Curioso*, 80 (25-VIII-72).

14. *El Pensador*, 8, pàg. 1-29.

d'un pla d'estudis femenins amb assignatures d'una certa entitat, superadores de les tradicionals frivolitats de ball, música i cant amb què s'educaven les nenes de conveniències:

*A los cuatro años y medio (aprenden a) leer por sílabas y no por deletreo con que fuimos enseñadas; los principales puntos de nuestra religión por el catecismo Ripalda. Empezar a hacer faja, calceta, coser a la española y a la francesa (...). Entre siete y ocho años escribir por el método de Francisco Javier Palomares; aritmética; el catecismo histórico de Fleury (...) por las tardes, lectura del librito de la infancia y la vida del santo del día (en el Año Cristiano) y un capítulo de historia de España, traducida por el padre José Francisco de Isla. Entre los nueve y diez años han estudiado nuestro propio idioma por la Gramática de la Real Academia de la Lengua facilitándoseles así la comprensión del latín y lo que en lo sucesivo quieran dedicarse (...). Con doce años leen fábulas de Félix María Samaniego, las cuales han ido decorando con mucho gusto y cuando su padre y yo lo consideramos oportuno le explicamos las sentencias (para ir) adquiriendo el amor a la virtud y el aborrecimiento del vicio. Después el catecismo de Pouget traducido a nuestro idioma... y no ha desdeñado hacerles enseñar algo de música, cantar y bailar, porque no se diga que ha habido defecto de educación».*¹⁵

El Corresponsal del Censor denunciava aquelles persones que consideraven innecessari que les nenes aprenguessin «*Historia Sagrada y Profana, la Geografía, los principios de Aritmética; el uso del francés, italiano, inglés y latín, algo de Física y una tintura de Filosofía e Historia Natural*». ¹⁶

Junt amb aquests principis tan escassos i que anaven rera de la realitat —ja que des de 1770 els estudis reformats de Sant Isi-

15. *Ciegos*, 76 (11-VIII-87).

16. *El Corresponsal del Censor*, 48, pàg. 817.

dre admetien en les seves aules joves i donzelles de la Cort—, persistí un altre corrent que entenia l'educació femenina tan sols en funció d'un principi de subsidiarietat: era el corrent més proper a la realitat pràctica i difonis la mentalitat que la dona tan sols necessita ser educada en la virtut, en les feines de la llar, en els deures de la maternitat i, en tot cas, en una actitud cultural més oberta. I la raó es basa, precisament, en la pròpia demanda social: allò que aquella societat exigeix i necessita de la dona és, primordialment, el compliment abnegat i intel·ligent en la tasca educadora dels seus fills, «obligaciones —deia Prudencio Claro en *El Correo de Madrid*— acaso más augustas e importantes que la formación de los códigos de las naciones y más útiles cien veces y difíciles que las ocupaciones de Newton y Descartes».¹⁷

Compartien aquesta positura *La Pensadora Gaditana* i el mateix Nipho, i era particularment extensa, en aquesta línia, l'opinió de l'acadèmic Flórez, editor de *L'Aduana Crítica*, que així s'expressava:

(...) La educación de la infancia suele estar principalmente al cuidado de las madres, ocupados los hombres en procurar los medios para que subsistan las familias; y, como es tan defectuosa la educación que se da en aquel sexo, no se halla adornada con todos los conocimientos necesarios para cumplir con exactitud su ministerio.

»Toda la atención que se tiene con las hijas, se reduce a instruir las en aquellas habilidades con que aumentan el atractivo de su belleza llamando la atención y la vanidad. No se solicita la ilustración de su espíritu, y así éste no se eleva a otras materias que a las que contribuyen a su diversión y adorno... imaginando opuesta a su delicadez y constitución toda meditación y estudio, conciben horror a estas tareas y la idea falsa que se imprimió en su tierna

17. *Ciegos*, 132 (23-II-88).

*edad les hace tener los mismos perjuicios en sus hijos (...) Así se origina y propaga el universal error que se impugnó en el Teatro Crítico Universal en desagravio de la profesión literaria».*¹⁸

És cert, però, que enfront d'aquest pensament els anys vuitanta veieren aparèixer a les pàgines de *El Correo* col·laboracions mfd racionals i modernes:

*«Conozco muy bien que por más que se quiera insistir en inducirnos que las mujeres no pueden dedicarse a las letras sin defraudar el tiempo a las precisas obligaciones de su cargo, pueden muy bien emplearse en una y otra; esto es, en las letras y en sus cuidados domésticos, sin menoscabo de sus intereses ni pérdida de la crianza de sus hijos. Se probaría con irrefragables testimonios; pero, por ahora me contento con dar idea de algunas mujeres sabias de la antigüedad sacada de uno de los autores antiguos de más nota».*¹⁹

Amb tot, fou aquesta concepció subsidiària de l'educació femenina el corrent que triomfava fora de la premsa, fins i tot dins dels propis cercles il·lustrats femenins. Aquestes eren les tesis de fonadura del llibre que, el 1788, va publicar D. María Josefa de Amar y Borbón, conspícua representant del feminisme del segle. El seu *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres* limitava l'àmbit de l'educació a la preparació per a les tasques de la llar i la formació de la virtut.²⁰

Efectivament, també el periodisme continuà atenent amb preferència l'educació de la dona en els seus aspectes morals. Els anys

18. *Aduana Crítica*, 3, 3^a. part, pàg. 150-151.

19. *Ciegos*, 114 (24-XI-87).

20. AMAR y BORBÓN és autora de dos llibres sobre el mateix tema: *Importancia de la educación que conviene dar a las mujeres* i *Ramillete de consejos que la mujer debe tener en cuenta en su vida matrimonial*. D'especial importància per tal de comprendre el feminisme del segle, té el seu *Discurso en defensa del talento de las mujeres y su aptitud para el gobierno y otros cargos que se emplean los hombres*, escrit per avalar l'admissió de les senyores a la Matritense.

seixanta ho varen fer des de la crítica de costums, la qual cosa permet establir una relació dels vicis femenins més criticats i de les virtuts més enlairades (la virtut més sermonejada fou l'honestetat i el vici més criticat la malversació). L'època de *El Censor* dedicà a la feina de «*instruir y deleitar*» les seves lectures col·leccions de semblances històriques de dones que haguessin sobresortit per qualsevulla qualitat (així ho feia *El Correo de Madrid*), i reflexions sobre les condicions de la dona ideal: de totes elles, fou la de *El Censor* la que intentava harmonitzar la virtut amb la cultura. La dona ideal de *El Censor* «*maneja igualmente el torno, la aguja, la almohadilla, que un libro de filosofía o de algún arte, y no le es forastera ninguna suerte de literatura*». Principalment —insistia *El Censor*— té més instrucció en la religió que professa que la que comunament tenen altres persones del seu sexe. «(...) *A pesar de todo esto, no es una bachillera ni es beate*».²¹

3. La minoria culta

¿Va existir a l'Espanya del segle XVIII una minoria il·lustrada i culta, capaç de donar consistència a la classe de dones denominades *literatas* que tant menyspreava *El Pensador*?

A principis de segle, Feijoo havia provat l'existència d'una llarga llista de dones il·lustres en la cultura de segles passats. Però també havia advertit «*que las francesas sabias son muchísimas porque tienen más oportunidades en Francia y creo que también más libertad para estudiar las mujeres*». Els informes dels corregidors enviats al *Correo General de España* (1770) demostren clarament una gran deficiència de centres escolars dirigits a la dona pels volts dels anys setanta. D'un total de trenta-dues viles i pobles que —en zones majorment rurals— mantenien oberta alguna escola on hi havia mestre per a nois, només hi havia assistència escolar feme-

21. *El Censor*, 41, pàg. 647.

nina en quatre: Solsona, Alcoi, Valladolid i Benavente (12,4%), encara que no sembla probable que no n'existís a Burgos o Ciutat de Palma (en aquest cas, 18,7%). Per descomptat, Madrid disposava d'internats ben qualificats —les Saleses Reials— i els Reials Estudis de Sant Isidre. Les societats econòmiques —per mitjà de les escoles patriòtiques— anaven desenvolupant una meritoria tasca més encaminada a la formació professional que als ensenyaments intel·lectuals. Alguns bisbes —Climent de Barcelona, Lorenzana i altres— impulsaren també els centres d'educació femenina.

La formació cultural que va rebre la minoria noble i culta que començava amb la Il·lustració s'impartia principalment en els propis domicilis a càrrec del mentor o preceptor. D'aquest planter sorgí un grup de senyores cultes que, en els anys vuitanta, coparen algunes pàgines dels diaris.

L'existència d'aquest grup —que treballava principalment dins la Junta de Damas de la Societat Econòmica i l'Associació de Damas Nobles, també de Madrid— és avui molt coneguda gràcies al treball fet per Paula de Demerson: *D. María Josefa de Sales de Portocarrero, condesa de Montijo*.²²

Al costat de qui fou secretària de la Junta de Damas de la Matritense sobresortiren personalitats com D. María Isidra Quintana Guzmán y de la Cerda, membre de la Reial Acadèmia de la Llengua, de la Matritense, doctora per la Universitat d'Alcalà, sòcia honorària de la Reial Societat Basca i excel·lent coneixedora del llatí, grec, italià i francès, la mateixa infanta, D. Isabel de Borbón, D. María Francisca Irene de Navia y Ballet, marquesa de Grimaldo, i D. María Josefa Alonso y Pimentel, duquesa de Benavente, esposa del nou director de la Matritense i presidenta de la Junta de Senyores. Les darreres foren admeses dins d'un grup de catorze senyores per primera vegada com a sòcies de número de la societat. Vora seu, de condició no noble, refulgiren D. Ma-

22. DEMERSON, P: *D. Josefa de Sales de Portocarrero, condesa de Montijo, una figura de la ilustración*, Madrid, 1974.

ría Josefa Amar y Borbón —membre de la Societat Aragonesa i de la Matritense i autora de tres llibres dedicats a la dona— i D. María Reguera de Mondragón, membre de la Societat Econòmica de Lugo, la qual difongué la necessitat d'impulsar l'educació popular.

De totes elles, el *Memorial Literario*, que va publicar una «*Historia de las mujeres ilustres en letras*», va donar complida notícia.

Aquest grup de senyores, quasi totes elles de la noblesa i vinculades a la Cort, pot enriquir-se amb les notícies de totes aquelles que remeteren poemes, articles, col·laboracions, etc... a *El Correo de Madrid*. Manegat, l'editor, esgrimia aquests exemples en benefici d'allò que ell considerava la millor prova de com de compatibles eren les obligacions femenines i la dedicació intel·lectual.

Aguilar Piñal ha estudiat les col·laboracions femenines a *El Correo* i esmenta com a mínim un grup de nou escriptors que signen amb el nom propi,²³ a més d'un bon grup de pseudònims menys significatius que, com en el cas de la *Pensadora Gaditana*, poden amagar un escriptor cèlebre. Manegat encomia tres de les lectores habituals del seu diari.²⁴

Al costat de les literates que apareixen dels diaris de fi de segle —D. María Egipcíaca de Desmañer y Gongoreda, col·laboradora del *Diario de Barcelona*, D. María Rosario Romero i D. Josefa Rivadenegro— escriptors de *El Correo de Murcia*, el postrer indicador d'aquest despertar cultural femení és el nombre de subscriptors que es publiquen en alguns llistats de diaris. Mentre en *El Correo de Gerona* (1793) i *El Correo de Murcia* (1794-95) solament apareixen dues i una subscriptores, respectivament, els diaris de Madrid donen xifres una mica més altes. *El Correo de Madrid* arribà a tenir catorze subscriptores (4,5%) dins un llistat de

23. AGUILAR PIÑAL, F: *Índice de las poesías publicadas en los periódicos españoles*, Madrid, 1981.

24. *Ciegos*, 178 (5-VII-88).

tres-cents dotze noms. *El Espíritu*, deu (1,7%) de cinc-cents seixanta. El *Memorial*, vuit (3,2%) de dos-cents trenta-set. Quasi totes de la noblesa en *El Correo* (onze davant de tres no nobles); i quasi cap El *Memorial* (dos nobles enfront de vuit no nobles). Percentatge del tot insuficient i que referma el fracàs que, en els anys seixanta, sofriren els diaris destinats a la dona. Certament, feia falta molts Feijoo, Tarazona, Langlet, Clavijo o Campomanes per tal de treure la ganduleria d'una immensa part inactiva de la nació.

4. L'àmbit laboral femení

En un informa enviat a la recentment creada *Sociedad Económica de Madrid* es podia llegir que l'any 1775 solament en la Cort hi havia seixanta-cinc mil dones, de les quals vint-i-cinc mil estaven sense feina.²⁵

Prenent com a punt de referència el cens de 1787 i sense modificar les circumstàncies, resultava que, en l'Espanya de finals de Carles III, existia un contingent aproximat de 2.115.000 dones ocioses o semiactives. Davant d'aquesta realitat, no és d'estranyar l'interès de Campomanes de fomentar l'esperit de treball dins del sector femení.²⁶ Ja en els anys seixanta, Clavijo i El *Escritor sin título* tractaven de fomentar la virtut de l'amor al treball com una de les més necessàries per a les dones de l'època. El *Pensador* traduïa en aquest sentit un llarg capítol d'un llibre francès titulat *El amigo de las mujeres*.²⁷ Idèntic afany compartia Jovellanos en la seva *Memoria sobre los espectáculos y diversiones públicas*. Tant Campomanes com Jovellanos proposaven com a exemple a seguir la laboriositat de les dones dels diferents racons de l'Espanya rural en contrapartida de la ganduleria dins la Cort i les capitals «don-

25. DEMERSON, P: obra cit., pàg. 128.

26. CAMPOMANES, P: *Discurso sobre la educación popular de los artesanos*, 1774.

27. *El Pensador*, XX, pàg. 145-157.

de se abriga la parte más delicada y melindrosa de este sexo». Aquí a les ciutats, les úniques feines que duïen a terme les dones de la classe baixa eren les que es relacionaven amb el servei domèstic, ames de cria, llevadores i mestres d'escola.

L'estudi de les seccions d'anuncis i ofertes de treball que publicaven tots els diaris instructius revela que els treballs desenvolupats per la dona eren pràcticament semblants en tot a aquells que, en el mateix àmbit, portava a terme els homes. Cuiners, planxadors, cosidores i majordomes compartien les seccions d'anuncis amb patges, majordoms, recaders, criats de lliurea i lacais, segons sembla d'igual a igual.²⁸ L'única diferència notable és la que s'adverteix en el nivell d'alfabetització entre criats i criades: si entre ells era relativament freqüent que fessin constar les seves habilitats de saber llegir i escriure, aquesta circumstància, entre les dones, fou veritablement excepcional. Dels diaris estudiats sols apareix un cas²⁹ en el *Diario Curioso de Barcelona* enfront de quaranta-sis ofertes de treball femení a la mateixa publicació, en què es dona mostra de tenir coneixements de lectura i escriptura. En canvi, a *La Gacetilla Curiosa* de Granada (1764-67), de vuitanta-una sol·licitud de treball masculines, vint-i-sis es declaren capacitades per escriure i comptar (32%).

Juntament amb el servei domèstic a les ciutats es troben altres oficis en els quals la participació femenina és important: són els relacionats amb el món de l'espectacle.

Les aposentadores de teatre solien ser dones i les companyies teatrals presentaven un repartiment en el qual figuraven amb la mateixa distinció i nombre actors que actrius; al costat de noms com Antonio Robles o Manuel García Parra, descollaren actrius com María del Rosario Fernández àlies *La Tirana*, Francisca Martínez *La Polonia*, *La Monteis*... i, en òpera, al costat de Farinelli,

28. S'han consultat les seccions de «Amos y criados» del *Hebdomodario útil sevillano* (1758-62), *Diario Curioso*, de Barcelona (1762 i 1772-73) i *La Gacetilla Curiosa*, de Granada (1764-67).

29. *Diario Curioso*, 15 (21-1-62).

l'afecció del segle va aplaudir Lluïsa Todi, Teresa Oltrabelli o Ursula Fharizi.

Encara més: durant els anys seixanta, les dues companyies teatrals que donaven representacions als teatres de la Cruz i del Príncipe, estaven dirigides per dues dones: María Ladvenant i María Hidalgo, fet que podia topar lleugerament la llei del moment per tal com prohibia tenir negoci propi a la dona casada.

En aquelles zones en què una incipient industrialització reclamava més mà d'obra, el treball de la dona era tan estimat com el de l'home. Així, cap a 1770, al camp de Gibraltar el corregidor informava del treball «*de 15 mujeres en telares y lienzos caseiros*»³⁰ A Burgos agafava fama «*una mujer que se industria con la rubia que recoge en la provincia: ha puesto dos molinos y despacha muchas cantidades para las fábricas de indianas de Cataluña y para embarcar en Bilbao*».³¹

A Villena (Múrcia), on hi havia algunes fàbriques de blanqueig de teixits «*de una blancura perfecta y nada inferior a los cazambres extranjeros (...) los ejecutan mujeres que se dedican a esta operación*».³² A més, a la zona funcionaven dos-cents telers de llana i cotó que teixien lli i cànem, també manipulats per dones. També la indústria d'Alcoi emprava 2.096 persones «*sin entrar en cuenta un asombroso número de mujeres y niños de la comarca que se entretienen en hilar, hacer ovillos, desmontar y hacer otras maniobras*».³³

5. L'escassa producció legislativa

Com sempre, la reforma legislativa anava molt pel darrera de la realitat dominant.

30. *Correo General de España*, 43 (11-XII-70).

31. *Ibidem*, 69 (8-III-71).

32. *Ibidem*, 66 (26-II-71).

33. *Ibidem*, 59 (22-I-71).

Durant tot el segle es continuaren admetent els principis del Dret Romà segons els quals la dona pot ser propietària però no pot administrar els béns rebuts tant d'heretatge com de parafernàlia. La Universitat de Valladolid continuava defensant la tesi d'una manifesta inferioritat legal per la qual la dona, com el menor i el soldat, no podia ésser fiadora.³⁴ O aquella per la qual la dona casada passava a gaudir de la condició jurídica i social del marit, tant en cas de guanys com de pèrdues, situació que era mantinguda mentre continués vídua.³⁵

Dues tímides resolucions reials venien, tanmateix, a confirmar els començaments d'una equiparació entre els drets femenins i els de l'home, també dins de l'ordenament legal. Eren la Reial Ordre de 23 de març de 1787, en la qual el rei obligava a admetre les «*señoras mujeres*» com a membres de número de la Matritense³⁶ i la de 18 d'agost de 1789, per la qual es reconeixia a les dones vídues la capacitat de gaudir del negoci del seu marit encara que contraguessin nou casament amb algú que no fos del gremi.³⁷ Tal decisió significava el començament d'una reforma de les ordenances gremials en la mateixa direcció d'allò que es demanava des de 1775 en el *Discurso sobre la educación popular* de Campomanes.

Al final del regnat de Carles III els membres de la classe il·lustrada, mitjançant les societats econòmiques i les seves escoles patriòtiques, els eclesiàstics, els pensadors i els periodistes començaven —pas a pas— un desplegament en la tasca de remoció dels principals contratemps que sorgien en el despertar de la passivitat femenina.

Paral·lelament, la llibertat dels costums augmentava durant tot el regnat de Carles III. El 1760, *El Caxón* de Nipho es planyia de la pèrdua del pudor com un dels senyals del seu temps:

34. *Diario Pinciano*, 7 (21-III-87).

35. *Diario Pinciano*, Idem.

36. *Memorial Literario*, 12, 1789, pàg. 575.

37. *Memorial Literario*, 9, 1788.

*«... Dichosos los tiempos aquellos de nuestra España cuando en los estrados de las señoras había determinado un prudente y justo coto de modestia, cuya línea no atravesaba ni aún por donaire, no digo de desenvoltura, pero ni aún el respeto ni las gracias honestas. Del extremo de una sala se correspondía al amor y al cariño. De lejos se conquistaba la hermosura... de lejos se hacia el sacrificio de la voluntad a una dama porque el humo de algún propósito deshonesto no empañase la clara luz del obsequio respetuoso y... ¿cómo se hace la guerra hoy a cupido? A toca ropa... ¿qué mucho será que ande transtornado el justo orden que prescribe el recato de las doncellas y que manda la honestidad a las casadas».*³⁸

Cap al final del regnat de Carles III, la consideració social de la qual era objecte la dona oscil·lava entre misogínia i feminisme vers un status més modern i racional. S'estava, cada volta, més lluny d'aquella situació que l'abat Vayrac, qui viatjava per Espanya pels anys 1710, havia descrit:

*«No tienen menos respeto a las mujeres que a los curas. Se puede decir que hacen de ellas verdaderos ídolos a las quáles inciensan. Por muchos motivos de queja que tengan contra ellas no está bien visto que les digan nunca ninguna inconveniencia. Aquellos que se precian de tener mundo se arrodillan para hablarles, les besan la mano, y no se levantan hasta después de haber sido largamente invitados a ello; su respeto por las encintas es tan grande que cuando éstas se antojan de una joya están obligados a comprarsela; y ellas se muestran extraordinariamente susceptibles a estos antojos por desgracia».*³⁹

38. *El Caxón de Sastre*, 9, pàg. 69.

39. Cit. per MARTÍN GAITE, C: *Usos amorosos del XVIII en España*, Madrid, pàg. 28, 1970. Com es pot comprovar, l'ús de la paraula misogínia, és substituït generalment pel mot «*misogisme*», inexistent als diccionaris usuals. La raó d'aquesta llibertat és que permet comparar l'actitud misògina amb el terme «*feminisme*» de manera més gràfica.